

van wat buiten de zinnen, buiten de sporen ligt - uitzinnig, buiten-sporig" (p. 77). Over Bataille's taal had ik overigens graag meer bij Ten Kate gelezen. Wat is de filosofiese en/of literaire status van een verhaal, dat *niet* tekort schiet om een wezenlijk tekort te suggereren? Bataille is er volgens Ten Kate "mogelijk in geslaagd ongelooftelijke teksten te schrijven, die delen in de waanzin en hem toch bezweren" (p. 89). Maar hoe dat nu eigenlijk met deze 'vernuf-tige waanzin' zit, wordt verder helaas niet duidelijk.

De meest filosofiese bijdrage in de bundel staat op konto van Ger Groot met een artikel over 'geslachtelijkheid en ontologie bij Bataille en Derrida'. Dat 'filosofies' bedoel ik beslist complimenteus want Groot's bijdrage is wat mij betreft veruit de fraaiste. Groot gaat namelijk voorbeeldig op de mijns inziens kapitale vraag in, wat Bataille bedoelt, "wanneer hij spreekt over de ervaring van 'datgene wat is', in onderscheid tot de wereld die zich in de dagelijkse ervaring aan ons toont. Welke economie gaat er schuil achter de mateloosheid van de erotische uitbarsting, die elke grens van de beheerste welgevoeglijkheid lijkt te overschrijden? Wat is de rol van de seksualiteit, de erotiek en de geslachtelijke differentie daarbij?" (p.94). De verleiding is groot deze bijdrage omstandiger te citeren, zo boeiend is de gang die Groot maakt langs Nietzsche, Bataille, Derrida, Heidegger en Joyce, op zoek naar de *vrouwelijke* "affirmatie van de in het bestaan zelf neergelegde uitnodiging: *viens...*" (p. 122).

De bijdrage van Henk Oosterling stelt na beide voorafgaande teksten enigszins teleur. Op een schoolse wijze toetst hij Habermas' Bataille-lezing op het stuk van het geweld. De uitkomst staat uiteraard bij voorbaat al vast: Habermas, de redelijkheid zelve, heeft Bataille eenvoudigweg niet

kunnen begrijpen, waarvan door Oosterling omstandig akte.

Al met al biedt deze SUA-bundel van Ineke van der Burg en Debora Meijers veel gespreksstof. Wie zich de komende jaren met Bataille wil gaan bezighouden, beschikt nu over een handzame nederlandstalige inleiding. Eén ding vind ik echter onbegrijpelijk: dat in het tweede deel van deze bundel geen *vrouw* aan het woord komt over zaken die filosofie, erotiek en seksualiteit behelzen.

Solidair met de wankelende Verlichting

Ton Salman

Recensie van de vertaling van *Dialektik der Aufklärung* van Theodor W. Adorno en Max Horkheimer: *Dialektiek van de Verlichting*. SUN, Nijmegen 1987. Vertaling: Michel J. van Nieuwstadt.

Een inhoudelijke tour d'horizon te schetsen van een boek, dat 40 jaar geleden is verschenen, en in de loop van haar werkingsgeschiedenis het onderwerp is geweest van omvangrijke en veelzijdige debatten, lijkt nauwelijks relevant. Men zou zich zelfs af kunnen vragen, of alle belangrijke zaken over de '*Dialektik der Aufklärung*' inmiddels niet gezegd zijn, en of het niet beter zou zijn, het boek op de lijst van verplichte 'grote werken' te zetten, onder het motto: markant maar passé. Er pleiten echter verschillende argumenten tegen zo'n 'dokumentalisering' van de tekst. In de eerste plaats - en daarvan getuigt niet alleen het verschijnen van de vertaling - zijn de debatten over het boek allesbehalve in stil en ongestoord exegeties vaarwater terechtgekomen. Noch onlangs verscheen bij SUA een grondi-

ge en imponerende analyse van het boek van de hand van Jan Baars, waarin deze enkele nieuwe, en intrigerende interpretatievoorstellen aanbiedt (1). Minder omvangrijk, maar niet minder belangrijk zijn de bijdragen, die op de nog onvoldoende onderzochte taalfilosofische dimensies van het boek wijzen (2). En last but not least wordt recentelijk, vanuit een radikaal-kritische houding ten opzichte van - en bloc - de Verlichting, de '*Dialektik der Aufklärung*' in samenhang gelezen met de latere teksten van Nietzsche: een volwaardige postmoderne revival van een door en door modernistische tekst! (3). Al met al reden genoeg om niet tevreden te zijn met de konstatering dat de recentelijk uitgekomen vertaling een aanwinst is voor de cultuurhistorische archieven.

Ik denk echter dat de doorslaggevende reden voor de aktualiteit van het boek nog een andere is: Ontstaan tijdens de Tweede Wereldoorlog, wilde de '*Dialektik der Aufklärung*' bijdragen aan een wereld, 'waarin het totalitarisme in iedere vorm onmogelijk is'. Daar toe werd de kritiek op de Verlichting diepgaand geradikaliseerd. Het fascisme kon namelijk volgens Adorno en Horkheimer niet beschouwd worden als een 'ontsporing' van het Verlichtings-vooruitgangskoncept, noch als een 'terugval' achter haar idealen; het fascisme was de extreme *realisering* van die idealen. Die idealen waren namelijk, achter hun humane masker, geladen met angst, verdringing, en vooral: beheersing.

De auteurs lichten die stelling toe, door op de continuïteit tussen de motieven in het mytische en het Verlichtingsdenken te wijzen, en zodoende de geschiedenis van de mensheid als een continue weg 'van steenslinger tot megabom' te schetsen: ook de mythe was al een poging tot controle, ten behoeve van zelfbehoud. Daarnaast wijzen ze op de ijzeren logika van het Verlichtings-beheersings-denken, tot in

de amoraliteit en het fascisme toe; de blinde ratio wordt weer mythe. Adorno en Horkheimer werken deze theses uit in, wat ze noemen, een aantal 'filosofische fragmenten'. Tesaamen vormen die een konstellatie van essays, die een beklemmend beeld schetsen van een gewelddadige, beheerszuchtige, en in de dialektiek van haar eigen bewegingswetten gevangenzittende cultuur. Adorno en Horkheimer illustreren, na een filosofiese begripsbepaling van 'Verlichting', hoe het Odysseus-epos reeds verslag doet van de ontstaansgeschiedenis van het - burgerlijk - subjekt, door de mythe te verdringen en zichzelf te beheersen. Ze tonen vervolgens aan hoe 'rationeel' en 'verlicht' het immorele is in de teksten van Nietzsche en De Sade. Ze diagnosticeren de cultuurindustrie als de voltrekking van het verlies van subjectiviteit en de aanpassing aan de standaard. Ze beschrijven tenslotte hoe het fascisme intrinsiek verbonden is met de ontwikkeling van het Verlichte denken, terwijl het tegelijkertijd gebruik maakt van de verdrongen elementen van dat denken. Het in de beheersing en de angst gewortelde denken kwam deze oorsprong nooit te boven - haar intentie de waarheid aan het licht te brengen werd daardoor steeds explicieter geloofchend, ten gunste van de totale controle en abstraktie, die ook het denkende subjekt heeft aangegrepen.

Men zou zich af kunnen vragen, of een dergelijk zwartgallig boek inderdaad niet thuishoort in de periode van de traumatische ervaring met het fascisme. Heeft de centrale these van het boek niet alle plausibiliteit verloren, toen bleek dat het fascisme zich uiteindelijk de (westerse) geschiedenis toch niet kon toeëigenen? Kortom: is het geschiedsbeeld van Adorno en Horkheimer niet achterhaald? Om de vraag te kunnen beantwoorden, moeten we eerst een precieser beeld hebben van de inzet van Adorno's en Horkheimers teksten. Zoals Baars

in zijn dissertatie (4) benadrukt, ging het de auteurs niet primair om een representatieve theorie van het geschiedsverval. Het boek pretendeert geen tijdloze beschrijving van - alle - verleden tijd te zijn. In plaats van zo'n alternatieve theorie van de historische tendens te willen presenteren, ging het er Adorno en Horkheimer vooral om een bijdrage te leveren aan het begrip van het heden, ten behoeve van een mogelijke andere, 'toekomstige' geschiedenis.

In de waarneming van Adorno en Horkheimer was het heden veranderd, en wel op zo'n wijze, dat de verdere ontwikkeling van de tot dan toe dominante geschiedskarakteristieken hun potentie om tot bevrijding te leiden hadden verloren. De geschiedenis kon niet meer de 'grondstof' leveren op basis waarvan de overwinning op beheersing en onderdrukking mogelijk was; de geschiedenis was met onderdrukking identiek geworden. Daarom moest de geschiedenis als zodanig het object van kritiese reflexie worden, niet om haar te ontkennen of te bewenen, maar om inzicht te verwerven in de verhulling en mystificering die ze in het heden betekende. Daarom ook moesten precies dié historische resultaten, die zich het nadrukkelijkst de overwinning op de voorgeschiedenis, en de voortzetting van de vooruitgangsgeschiedenis waanden (rationaliteit, toenemende produktiekapaciteit, scholing, vorming, verzorging van de bevolking), gekritiseerd worden, en moest zichtbaar gemaakt worden, hoe deze zelf de belichaming en de kontinuering waren van de beheersing en de abstraktie, en het verlies van subjektiviteit. Niet meer de voortgang van de geschiedenis, maar de uitbraak eruit hield de beloftes van de geschiedenis vast.

Tégen de geschiedenis wordt de natuur ingezet als korrektivum. Tegen de verarming en disciplineren van denken wordt het vertrouwen in de eigen ervaring inge-

bracht. 'Eigen ervaring', 'natuur', zijn daarbij niet de eeuwige 'Einspruchinstanzen'. Maar het zijn wel de kontrapunten op basis waarvan de geschiedenis krities begrepen kan worden, en op basis waarvan bezinning op het heden mogelijk is. Jan Baars werpt de these op, dat Adorno en Horkheimer met name door een anamnietiese intentie werden gemotiveerd: het in herinnering roepen van de wordingsgeschiedenis van het trauma is een cruciale bijdrage aan de overwinning erop. Alleen zo kan een ombuiging van de dwang tot herhaling, die in het trauma is gematerialiseerd, worden bereikt.

Het is precies dit appél op het kritiese zelfbegrip van de lezer, het vertrouwen in het - nog steeds aanwezige - waarnemen van het verdrongene, pijnlijke, dat het boek uit de (natuurlijk zeer bewust, en zeer gewild aanwezige) tijdgebondenheid licht, en het urgent, en steeds opnieuw onvoltooid maakt. Haar voltooiing bereikt de tekst steeds opnieuw, wanneer het gelezen en opnieuw gedacht wordt, dat wil zeggen, wanneer het verleden steeds opnieuw als kritiese instantie tegen het heden wordt ingebracht. Het boek is een permanente aansporing, zowel de 'algemene' als de 'eigen' geschiedenis niet als definitieve, voorbijgebeurtenissen, maar als revitaliseerbaar, aktief moment te beschouwen, ten behoeve van de onttoering van het schijnbaar hermetiese, afgedwongen heden.

Misschien zou elk filosofies werk deze spanning, deze waarde voor de latere lezer, deze uitnodiging tot een eigen, aktuele voltooiing ervan, in zich moeten dragen. 'Dialektiek van de Verlichting' doet het op zeer intense en overtuigende wijze. Dat maakt dat de nu uitgekomen vertaling van Michel van Nieuwstadt allesbehalve ter elfder ure komt. Deze immers maakt een bredere kennisname van het boek mogelijk, die, zo valt te hopen, méér is dan een kennismaking met

een gesitueerd, monumentaal 'histories werk'.

Ik merkte reeds op, dat een aantal onder de noemer 'postmodernisme' gegroepeerde denkers, voor wie Nietzsche van meet af aan een belangrijke inspiratiebron was, ook bepaalde ideeën uit de Kritische Theorie tracht te verwerken en op te nemen (5). Dat is een aspekt van de aktualiteit van het boek (en van de vertaling) waar ik tot nu toe weinig aandacht aan besteedde. Ten onrechte. Het is een indicatie voor de relevantie van Adorno's en Horkheimers ideeën in de debatten over hoe een kritiese maatschappij-analyse er nu - nog? - uit kan zien. Het is tevens een indicatie voor de - veelal heftig ontkende - continuïteit tussen 'modernisme' en 'postmodernisme'! Maar het is hier niet de plaats om deze debatten uitvoerig toe te lichten, of er een bijdrage aan te leveren. Ik beperk me daarom hier tot de konstatering, dat de poging Adorno en Horkheimer retrospectief in postmodernisties vaarwater te brengen (niettegenstaande de inderdaad voorhanden thematische verwantschappen) mijns inziens toch halt houdt, waar dezen bleven pleiten voor een krities, resistent denken, 'opdat wat is, niet alles is'.

Over de vertaling zelf tenslotte kan ik kort zijn: die is bijzonder geslaagd. Ze is zeer nauwkeurig, én ze is prettig leesbaar. Regelmatig zijn duitse zinskonstrukties veranderd, om een natuurlijker leesbaar nederlands te verkrijgen. In welke mate daardoor 'typiese' adornaans/horkheimeriaanse zinswendingen en betekenis-surplussen verloren zijn gegaan, is moeilijk te beoordelen. Ongetwijfeld waren die gebonden aan de duitse taal, en kennen derhalve geen letterlijke nederlandse pendant. De specifieke kenmerken van (met name Adorno's) stijl ontleenden hun werking aan de verschillen met 'gangbaar' - zij het natuurlijk onverminderd typies-filosofies-

fies-duits - schrijven. Die kontekst-afhankelijkheid is niet transponeerbaar. Het feit dat Michel van Nieuwstadt erin geslaagd is de stilistische bijzonderheid zelf van het boek in het nederlands opnieuw, op fraaie wijze, tot uitdrukking te brengen, is op zich een prestatie van formaat, en, zo valt te hopen, een extra aansporing tot een aandachtsvol, creatief en krities lezen van een 40-jarig oud boek, dat nog maar geen dode klassieker wilde worden.

Noten

- 1 Jan Baars: De mythe van de totale beheersing. Adorno, Horkheimer en de dialektiek van de vooruitgang (dissertatie), SUA, Amsterdam, oktober 1987.
- 2 Sytze Steenstra: De taal filosofie in 'Dialektik der Aufklärung' van Max Horkheimer en Theodor W. Adorno. In: Werken met wijsbegeerte: een cultuurprobleem. Filosofische reeks, C.I. UvA, 1986.
- 3 Op 10 en 11 december 1987 is er een kongres, onder de titel: 'Dialektik der Aufklärung - tussen modernisme en postmodernisme'.
- 4 Vergelijk Jan Baars: Inleiding.
- 5 Vergelijk bijvoorbeeld: Michel Foucault: Ervaring en Waarheid. Nijmegen 1985, en J.F. Lyotard: Streitgespräche oder Sprechen nach Auschwitz, Bremen 1982.

Wegwijsheden

Ries van der Wouden

Heinz Kimmerle/Friederike Kimmerle *Wegen en ruimte*
Ruud Kaulingfreks/Josien Molenaar *Aarden*
Beide uitgegeven door Picaron, Amsterdam, 1987.

In 1950 schreeft Heidegger *Der Feldweg*, een meditatief essay in